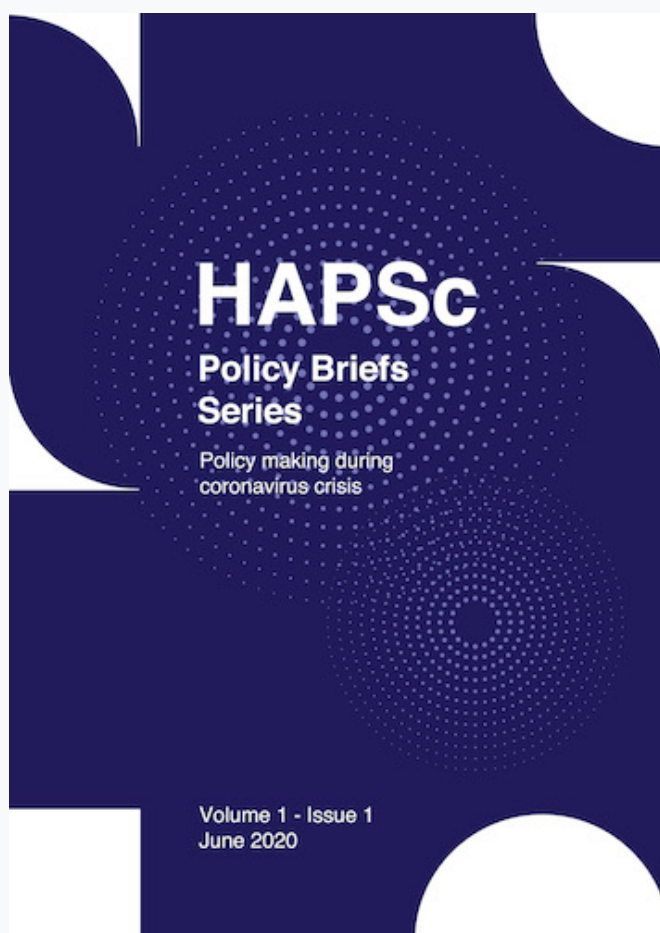

HAPSc Policy Briefs Series

Vol 1, No 1 (2020)

HAPSc Policy Briefs Series

COVID-19 and health passport

Nikos Kosmadakis, Konstantinos Lapidis

doi: [10.12681/hapscpbs.24974](https://doi.org/10.12681/hapscpbs.24974)

Copyright © 2020, Nikos Kosmadakis, Konstantinos Lapidis

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

To cite this article:

Kosmadakis, N., & Lapidis, K. (2020). COVID-19 and health passport. *HAPSc Policy Briefs Series*, 1(1), 244–249.
<https://doi.org/10.12681/hapscpbs.24974>

COVID-19 and health passport¹

Nikos Kosmadakis² & Konstantinos Lapidis³

Abstract

The health crisis in Europe brought about a series of changes to the daily lives of millions of people in recent months. It is a crisis which will have its material mark on the social, economic life not only in Europe, but also worldwide. The consequences will be incalculable if an effective drug or vaccine will not be found in time. Many European economies will collapse, and tourism will suffer. Taking the importance of tourism in many European countries into account, we have compiled the following text focusing on the health passport or protocol. It is a policy that many European countries will follow. The defense of Public Health goes beyond the individual Good, while the economy takes second place. Through this analysis, we try to capture the challenge of health ethics. The health protocol forms a new kind of Ethics which abandons its previously ethical character, while obtains utilitarian characteristics. At the same time, the public debate as it takes place in Europe is clearly mentioned and it is also proposed the Health Passport as kind of policy. The health passport should be aligned with the strengthening of European institutions and procedures.

COVID-19 και Υγειονομικό Διαβατήριο

Νίκος Κοσμάδακης⁴ & Κωνσταντίνος Λαπίδης⁵

Περίληψη

Η υγειονομική κρίση, όπως ξέσπασε τους τελευταίους μήνες στην Ευρώπη, έφερε μια μεγάλη σειρά αλλαγών στον καθημερινό βίο εκατομμυρίων πολιτών. Είναι μια κρίση που θα αφήσει το υλικό της αποτύπωμα στην κοινωνική και οικονομική ζωή όχι μόνο της Ευρώπης, αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι συνέπειες θα είναι ανυπολόγιστες εάν δε βρεθεί εγκαίρως ένα αποτελεσματικό φάρμακο ή ένα εμβόλιο. Πολλές ευρωπαϊκές οικονομίες θα καταρρεύσουν, ενώ ο τουρισμός θα υποστεί πλήγμα. Λαμβάνοντας υπόψιν τη σημασία που έχει ο τουρισμός σε πολλές χώρες της Ευρώπης, συντάξαμε το παρακάτω κείμενο που έχει ως επίκεντρο το υγειονομικό διαβατήριο ή πρωτόκολλο. Είναι μια πολιτική που πολλά ευρωπαϊκά κράτη θα ακολουθήσουν. Η προάσπιση της δημόσιας υγείας υπερβαίνει το ατομικό αγαθό, ενώ η οικονομία μπαίνει σε δεύτερη μοίρα. Μέσα από αυτήν την ανάλυση, προσπαθούμε να αποτυπώσουμε την πρόκληση που ενέχει το υγειονομικό πρωτόκολλο για την ηθική. Το υγειονομικό πρωτόκολλο διαμορφώνει μια «νέα ηθική», η οποία εγκαταλείπει το μέχρι πρότινος δεοντοκρατικό της χαρακτήρα, ενώ αποκτά ωφελιμιστικά χαρακτηριστικά. Ταυτόχρονα, γίνεται σαφής αναφορά στη δημόσια συζήτηση που λαμβάνει χώρα στην Ευρώπη, ενώ προτείνεται η θέσπιση του λεγόμενου διαβατηρίου με παράλληλη ενδυνάμωση των ευρωπαϊκών θεσμών και διαδικασιών.

¹ To cite this paper in APA style: Kosmadakis, N. & Lapidis, K. (2020). COVID-19 and health passport. *HAPSc Policy Briefs Series*, 1(1): 244 – 249. DOI: 10.12681/hapscpbs.24974

² Nikos Kosmadakis is PhD Candidate at the Department of Political Science of the University of Crete and he works as a journalist at “Nea Kriti” newspaper. (correspondent author)

³ Konstantinos Lapidis is PhD Candidate at the Department of Political Science of the University of Crete.

⁴ Ο Νίκος Κοσμάδακης είναι Υποψήφιος Διδάκτορας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης. Εργάζεται ως δημοσιογράφος στην εφημερίδα ΝΕΑ ΚΡΗΤΗ.

⁵ Ο Κωνσταντίνος Λαπίδης είναι Υποψήφιος Διδάκτορας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Το υγειονομικό πρωτόκολλο ως πρόκληση της ηθικής

Η έννοια της ηθικής συνδέεται αναπόσπαστα με το βαθμό ελευθερίας του προσώπου. Είναι ίσως αδιανόητο να χαρακτηρίσουμε μια πράξη ηθική εάν το πρόσωπο που την τελεί βρίσκεται σε καθεστώς ανελευθερίας ή υπακούει άκριτα στις οδηγίες μιας αυθεντίας. Κομβική έννοια στην ηθική είναι η αυτονομία. Η αυτονομία θεωρείται θεμελιώδης για τους ατομικούς δρώντες και όχι για την ηθικότητα, ενώ η ιδέα πως η αυτονομία είναι θεμελιώδης για την ηθικότητα εισάγεται σε δεύτερο επίπεδο, με βάση τη σημασία της προστασίας, του σεβασμού και της ενίσχυσης της ατομικής αυτονομίας (Ο' Neill, 2011: 46).

Η αυτονομία είναι μια μορφή ελευθερίας. Εξαιτίας της ελευθερίας που διαθέτει το πρόσωπο, μπορεί να διαμορφώνει ένα σχέδιο ζωής, το οποίο στηρίζεται στην εκπλήρωση κάποιων στόχων οι οποίοι αποτελούν ατομική επιλογή. Αντίστροφα, η συγγραφή ατομικού σχεδίου ζωής (διαμόρφωση ατομικού βίου) είναι μια μορφή ατομικής ελευθερίας. Η ελευθερία αυτή, όπως ερμηνεύτηκε από τον Ιμμάνουελ Καντ, δεν αναφέρεται σ' ένα αυτόνομο εαυτό, ή στα αυτόνομα πρόσωπα ή στους αυτόνομους, αλλά αναφέρεται πάντοτε στην αυτονομία του λόγου, στην αυτονομία της ηθικής, στην αυτονομία των αρχών και στην αυτονομία του βούλεσθαι (Ο' Neill, 2011: 109). Με αυτόν τον τρόπο, η αυτονομία αποκτά θετικό περιεχόμενο, πράγμα που σημαίνει την ικανότητα αυτοκαθορισμού της δράσης του προσώπου βάσει ορθών λόγων προς το πράττειν, δηλαδή βάσει έλλογων σταθμίσεων (και όχι βάσει τυχαίων επιθυμιών ή παρορμήσεων), άρα, κατά τον Καντ, βάσει κανόνων ορθολογικά καθολικευσίμων (Σούρλας, 2015:55). Το άτομο δεν είναι ελεύθερο με την έννοια της απουσίας κάθε εξαναγκασμού, αλλά έχει μια ελευθερία κίνησης η οποία αποτελεί κινητήριο μοχλό αυτοκαθορισμού της δράσης.

Η εκπλήρωση στόχων στη βάση της ελευθερίας του προσώπου διαμορφώνει ταυτόχρονα τους όρους περιορισμού της ελευθερίας. Η ελευθερία δεν πρέπει να είναι αχαλιναγώγητη ούτε ασύδοτη. Για τον Καντ η αυτονομία δεν είναι σχεσιακή, δεν έχει διαβαθμίσεις, ούτε αποτελεί μορφή αυτοέκφρασης. Αφορά το πράττειν βάσει ενός συγκεκριμένου είδους αρχών και, ειδικότερα, βάσει αρχών υποχρεώσεων (Ο' Neill, 2011: 109). Ουσιαστικά, το πρόσωπο εξαιτίας της έλλογης βούλησής⁶ του είναι υποχρεωμένο να υπακούει σ' ένα σύνολο ηθικών κανόνων που αποτελούν δεσμεύσεις για τον ίδιο. Σε αυτό το πλαίσιο ηθικών δεσμεύσεων, το πρόσωπο οφείλει να σέβεται τα άλλα πρόσωπα με καθηκοντολογικούς όρους. Τίθεται εύλογα ένα ερώτημα: μέχρι που φθάνει η ελευθερία του

⁶ Ο Καντ από την αρχή των Θεμελίων της Μεταφυσικής των Ηθών προβαίνει στο διαχωρισμό της βούλησης εκείνης που καθορίζεται από τα φυσικά μας ένστικτα και στη βούληση εκείνη που την καθορίζει ο Λόγος (έλλογη βούληση).

προσώπου σε περιπτώσεις όπως η σημερινή που χαρακτηρίζεται από την παρουσία του COVID-19, ο οποίος έχει ονοματιστεί από το δημοσιογραφικό, ιατρικό και πολιτικό κόσμο ως «αόρατος εχθρός»; Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τουρισμός. Κάποιες ευρωπαϊκές χώρες φαίνεται να προτίθενται να υιοθετήσουν μια τέτοια επιλογή. Λαμβάνοντας υπόψιν τον επιβεβαιωμένα μεγάλο χρόνο επιβίωσης του ιού τόσο σε επιφάνειες, όσο και στους ασθενείς, αλλά και την έλλειψη στοιχείων στα οποία να συμφωνεί η επιστημονική κοινότητα για την επιβιωσιμότητα του ιού κατά τους θερινούς μήνες και τις υψηλές θερμοκρασίες υιοθετήθηκαν διάφορα μέγιστα μέτρων. Σχεδόν το σύνολο των ευρωπαϊκών τουριστικών προορισμών, κατά το άνοιγμα των συνόρων τους, θέσπισε μια σειρά πρωτοβουλιών, αλλαγών και μέτρων σε χώρους εστίασης, ξενοδοχειακές μονάδες κ.λπ.. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν η απόσταση των καθισμάτων στα ξενοδοχεία, η χρήση προστατευτικών масκών, η μέτρηση της θερμοκρασίας των τουριστών στα αεροδρόμια και δειγματοληπτικοί έλεγχοι για COVID-19.

Το υγειονομικό πρωτόκολλο αποτέλεσε αναγκαιότητα, ενώ το πολιτικός κόστος το νομιμοποίησε στη λήψη μιας απόφασης που υποστήριζε πως «η Δημόσια Υγεία είναι υπεράνω όλων». Τι σημαίνει όμως σ' ένα βαθύτερο φιλοσοφικό επίπεδο; Σημαίνει πως οι κυβερνήσεις των ευρωπαϊκών κρατών λειτούργησαν στη βάση της συνεπειοκρατικής θεωρίας του ωφελιμισμού. Οι κυβερνήσεις στάθμισαν τις συνέπειες και υποστήριξαν πως όσο μεγαλύτερη διασπορά του ιού υπάρχει, τόσο μεγάλες είναι οι συνέπειες και για τη δημόσια υγεία, αλλά και για άλλους τομείς όπως η οικονομία. Γι' αυτό το λόγο, θεσμοθετήθηκε από τα κοινοβούλιά τους το συγκεκριμένο πρωτόκολλο το οποίο αποτελεί παραβίαση της αυτονομίας του προσώπου. Το όφελος των πολλών επισκιάζει το όφελος των ολίγων. Στο πλαίσιο λοιπόν μιας ωφελιμιστικής αντίληψης περί προστασίας της δημόσιας υγείας, οι κυβερνήσεις περιέστειλαν τις ελευθερίες των προσώπων. Η κατάσταση έκτακτης ανάγκης σε τομείς όπως η δημόσια υγεία, η οικονομία και η προστασία μεγάλου μέρους του πληθυσμού (υπερήλικες, άτοκα με υποκείμενα νοσήματα) επέβαλαν την παρέκβαση του Κράτους στην ιδιωτική σφαίρα του προσώπου και κατ' επέκταση στην επιχειρηματική δραστηριότητα, όπως ο τουρισμός.

Από την άλλη, οι πολίτες με πνεύμα διαλόγου συναίνεσαν στην απώλεια της προσωπικής τους αυτονομίας. Η προσωπική αυτονομία, ως μια ελευθερία κίνησης και δράσης, παραχωρήθηκε εκούσια από τους κατόχους (τους πολίτες) στον κρατικό μηχανισμό. Διαμορφώθηκε ένα υγειονομικό συμβόλαιο με συγγραφείς το κράτος και τους πολίτες. Για να παραφράσουμε το Κοινωνικό Συμβόλαιο του Ελβετού διανοητή Ζαν-Ζακ Ρουσώ, οι πολίτες μέσα από την αποδοχή του υγειονομικού πρωτοκόλλου συναίνεσαν στις πρωτοβουλίες του κράτους για τον COVID-19 με σκοπό την αποφυγή καταστάσεων που θα έθεταν την υγεία του ευάλωτου κλινικού πληθυσμού σε κίνδυνο, αλλά και τη δική τους.

Υγειονομική κρίση: προκλήσεις, ερωτήματα και πιθανές λύσεις

Η υγειονομική κρίση, μεταξύ άλλων, κατέδειξε για μια ακόμη φορά το πόσο διασυνδεδεμένος και αλληλεξαρτώμενος είναι ο κόσμος, επίσης κατέδειξε πολύ σημαντικές οπτικές τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημόσιου βίου, οπτικές οι οποίες υπό άλλες συνθήκες θα ήταν απαράδεκτες. Η κατάσταση αυτή που βιώνουμε σήμερα απαιτεί μια άμεση ρύθμιση στην βάση της κοινωνικής πραγματικότητας, μια ρύθμιση η οποία πρέπει όσο ποτέ άλλοτε να εμπεριέχει στις προτεινόμενες πρακτικές εφαρμογές της τα στοιχεία τόσο της ηθικής, όσο και της νομιμότητας και της ασφάλειας συνδυαστικά και σε κατάλληλο βαθμό. Θα ήταν καταστροφικό να οδηγηθούμε σε πρακτικές που καταστρατηγούν τη νομιμότητα, ή ακόμα και την ηθική, όπως την γνωρίζουμε μέχρι σήμερα, στο όνομα της ασφάλειας. Είναι δεδομένο ότι βιώνουμε μια κατάσταση η οποία έχει επηρεάσει όλα τα επίπεδα της ανθρώπινης δραστηριότητας και στη βάση αυτή ίσως θα μπορούσαμε να δεχτούμε πρακτικές οι οποίες θέτουν κάποιες πολύ συγκεκριμένες προτεραιότητες. Σε αυτή την περίπτωση, θα πρέπει να θέσουμε κάποιες βασικές δικλίδες ασφαλείας που θα ρυθμίζουν την μετέπειτα βιωσιμότητα και τον τρόπο εξέλιξης των πρακτικών αυτών, όπως αντίστοιχα συμβαίνει αυτό σε επίπεδο νομοπαραγωγικής διαδικασίας και εφαρμογής των νόων από την δικλίδα που ονομάζεται Σύνταγμα (Κοντιάδης & Φωτιάδου, 2016). Είναι δηλαδή πολύ σημαντικό σε τέτοιες περιόδους κρίσεως να θέτουμε προτεραιότητες και να αναπροσαρμόζουμε τις αντίστοιχες πολιτικές στο βαθμό που είναι απαραίτητο και μόνο μέχρι εκεί (Agamben, 2013).

Ο τουρισμός σαν πεδίο ρύθμισης φαίνεται να έχει πάρα πολλές συνιστώσες και τεράστιες προεκτάσεις. Η ρύθμιση ενός τέτοιου πεδίου υπό το πρίσμα αυτής της υγειονομικής κρίσης δημιουργεί την ανάγκη συνεργασίας και συνεννόησης σε όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης (Εθνικό, Διακρατικό, Ευρωπαϊκό). Οποιαδήποτε άλλη προσέγγιση του εν λόγω ζητήματος δεν θα είχε ούτε τη νομιμοποίηση ούτε και τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Οι προβληματισμοί που ανακύπτουν σε πρακτικό επίπεδο είναι πολλοί, αυτό όμως που πρέπει να γίνει σαφές και να ρυθμιστεί σε Ευρωπαϊκό επίπεδο, ώστε να μην αφεθεί η ρύθμισή του στα κράτη μέλη, είναι ο τρόπος εισόδου στη χώρα τουριστικής υποδοχής, καθώς η ρύθμιση σε αυτό το επίπεδο θα καθορίσει εν πολλοίς τις πρακτικές και τις ρυθμίσεις στα άλλα επίπεδα. Η πρόταση που έχει τεθεί επ' αυτού του ζητήματος είναι η δημιουργία ενός υγειονομικού διαβατηρίου, όπως ήδη έχουμε αναφέρει παραπάνω, υπό την έννοια να υπάρξει ασφαλής είσοδος στην χώρα υποδοχής αλλά και ασφαλή επάνοδο στην χώρα αποστολής.

Ειδικότερα την ιδέα του υγειονομικού διαβατηρίου προωθούν 6 χώρες της Ε.Ε, με την Αυστρία και την Γερμανία να κάνουν την αρχή, όπου μια πιθανή συμφωνία μεταξύ τους θα επιτρέπει την εκατέρωθεν τουριστική κίνηση. Αντίστοιχες συζητήσεις γίνονται μεταξύ Κροατίας και Τσεχίας και

μεταξύ Αυστρίας και Ουγγαρίας (Μοσχονάς, 2020). Σύμφωνα με το Euronews «η Ελλάδα φαίνεται να κινείται στο ίδιο μήκος, με τον Υπουργό Τουρισμού κ. Θεοχάρη να αναφέρει ότι γίνεται διαβούλευση στην Ε.Ε., προκειμένου σε κάθε Ευρωπαίο πολίτη που θα θέλει να ταξιδέψει να του γίνεται ένα αξιόπιστο τεστ για την ανίχνευση του κορωνοϊού» (Euronews, 2020).

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αναφέρεται σε εναρμονισμένους κανόνες και κατευθυντήριες που θα δοθούν στα κράτη μέλη, ενώ με την σειρά του ο Π.Ο.Υ. ασκεί κριτική στην πρόταση περί υγειονομικού διαβατηρίου τονίζοντας ότι «σε αυτό το σημείο της πανδημίας δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία σχετικά με την αποτελεσματικότητα της ανοσίας που προκαλείται από αντισώματα για να διασφαλιστεί η ακρίβεια ενός διαβατηρίου ανοσίας. Άτομα που υποθέτουν ότι έχουν ανοσία μπροστά στο ενδεχόμενο μιας δεύτερης λοίμωξης επειδή έχουν λάβει θετικό αποτέλεσμα εξέτασης μπορεί να αγνοήσουν τις συμβουλές για την προστασία της δημόσιας υγείας. Η χρήση των πιστοποιητικών αυτών μπορεί συνεπώς να αυξήσει τους κινδύνους εξάπλωσης του ιού» (WHO, 2020).

Η πρόταση του υγειονομικού διαβατηρίου εκτός από την πρακτικής φύσεως κριτική την οποία υφίσταται από τον Π.Ο.Υ., έχει και άλλες προεκτάσεις που αφορούν τόσο την ρύθμιση του επιδημιολογικού ισοζυγίου στο εσωτερικό των χωρών με βασικό ερώτημα το πώς θα επιβληθεί ένα μέτρο μονομερώς και μόνο για τους τουρίστες χωρίς να υπάρχει κάτι αντίστοιχο για τους γηγενείς, επίσης στην ίδια βάση πώς θα ρυθμιστούν οι εισροές από τις κατ' εξοχήν πληγείσες χώρες (Ισπανία, Ιταλία) χωρίς να υπάρξει διαχωρισμός. Τέλος, πώς θα διαφυλαχθούν τα ανθρώπινα δικαιώματα με την εφαρμογή του υγειονομικού διαβατηρίου, καθώς πρόκειται για «ένα απολύτως ευαίσθητο προσωπικό δεδομένο. Όσο και εάν η προστασία της δημόσιας υγείας αποτελεί σοβαρό λόγο σε περιόδους πανδημίας και επιτρέπει την χρήση κάποιων, ακόμη και ασυνήθιστων μέτρων, κανένα εργαλείο δεν θα πρέπει να θέτει σε κίνδυνο την ιδιωτικότητά μας» (Ε.Σ.Π.Δ, 2020).

Προτάσεις ομαλής εφαρμογής του Υγειονομικού Διαβατηρίου

Με σκοπό την αποφυγή της υπονόμησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του διαχωρισμού-απομόνωσης συγκεκριμένων κρατών, καθώς επίσης και για την γενικότερη καλλιέργεια μιας συμπεριφοράς που θα υπονομεύει τις αξίες της συνεργασίας και της αμοιβαιότητας, όπως αυτές ορίζονται από το αξιακό πλαίσιο της Ε.Ε., προτείνουμε:

- την ρύθμιση του ζητήματος σε αμιγώς ευρωπαϊκό επίπεδο, στη βάση της συναίνεσης και της τήρησης των θεσμικών ευρωπαϊκών διαδικασιών και σε καμία περίπτωση την άφεση του ζητήματος σε επίπεδο διακρατικών συμφωνιών. Με αυτό τον τρόπο θα αποφευχθεί η πιθανή απομόνωση χωρών όπως η Ισπανία και η Ιταλία, γεγονός που θα ήταν καταστροφικό για τις ίδιες

αλλά και για τις αξίες που πρεσβεύει το ίδιο το ευρωπαϊκό οικοδόμημα, με την όποια δυναμική του αποδίδεται.

- τη θέσπιση του λεγόμενου υγειονομικού διαβατηρίου, όπως προκρίνεται, όχι όμως με μια απλή πρόταση κατευθυντήριων, έστω και εναρμονισμένων, αλλά μέσα από την συνήθη νομοθετική διαδικασία με την θέσπιση κανονισμού ή οδηγίας υπό την επίβλεψη εφαρμογής από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, γεγονός που θα διασφαλίζει τη νομιμότητα της πρακτικής και θα δημιουργήσει την απαραίτητη δικλείδα ασφαλείας έναντι οποιασδήποτε παραβίασης.

Είναι εξαιρετικά κρίσιμο να υπάρξουν οι προϋποθέσεις για μια ισορροπημένη και προσεκτική αντιμετώπιση του ζητήματος της υγειονομικής κρίσης, με σκοπό την επίτευξη της μέγιστης δυνατής προστασίας σε επίπεδο μετάδοσης του ιού και παράλληλα την προφύλαξη των δικαιωμάτων και των αξιών που απορρέουν από την ιδιωτική σφαίρα δικαιωμάτων. Επίσης κρίσιμο σημείο αποτελεί ο τρόπος διαχείρισης των πληγέντων χωρών, μέσα από τομείς όπως ο τουρισμός. Το συμπέρασμά μας είναι ότι δεν μπορεί να υπάρξει καμία ισορροπία στα παραπάνω ζητήματα, εάν δεν υπάρξει μια κεντρική (Ε.Ε) νομοθετική παρέμβαση η οποία θα ρυθμίζει ρητά τις παραπάνω προβληματικές με γνώμονα τις ανάγκες του συνόλου τόσο υπό το πρίσμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων όσο και των ευρωπαϊκών αξιών. Αυτό τον ρόλο μπορεί να τον παίξει η Ε.Ε και επιβάλλεται να το κάνει, καθώς τα κέντρα αποφάσεων των Βρυξελλών είναι σε θέση να έχουν μια ολοκληρωμένη εικόνα της κατάστασης και έτσι μπορούν να διασφαλίσουν τόσο την ρύθμιση της όσο και την αποφυγή της οποιασδήποτε καταστρατήγησης κεκτημένων και θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Βιβλιογραφία

- Agamben, G. (2013). *Κατάσταση Εξάιρεσης. Όταν η «έκτακτη ανάγκη» μετατρέπει την εξαίρεση σε κανόνα*. Αθήνα: Πατάκης.
- Euronews (2020). Ευρωπαϊκό στοίχημα η στήριξη του τουρισμού - Τι προτείνει Ευρωπαίος επίτροπος. Διαθέσιμο στο: <https://gr.euronews.com/2020/04/21/europaiko-stoixima-h-sthrixi-tou-tourismou> (Ανάκτηση: 13/05/2020).
- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Προστασίας Δεδομένων (2020). Δελτίο τύπου της 30^{ης} συνεδρίας της 2ας Ιουνίου 2020.
- Κοντιάδης, Ξ. και Φωτιάδου, Η. (2016). *Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος. Συνταγματική αλλαγή, δικαιώματα και κυριαρχία σε συνθήκες κρίσης*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Μοσχονάς, Κ. (2020). Προωθούν... υγειονομικά διαβατήρια εντός της Ε.Ε. Εφημερίδα των Συντακτών, 22.04.2020. Διαθέσιμο στο: https://www.efsyn.gr/kosmos/eyropi/240160_proothoyn-ygeionomika-diabatiria-entos-tis-ee (Ανάκτηση: 10/05/2020).
- Ο' Neill, O. (2011). *Αυτονομία και εμπιστοσύνη στη βιοηθική*. Αθήνα: Αρσενίδης.
- Σούρλας, Π. (2015). *Δίκαιο, ηθική, βιοηθική. Θεωρητική θεμελίωση*. Ρέθυμνο: Σημειώσεις ΠΜΣ Βιοηθικής ΠΚ.
- World Health Organization (WHO) (2020). "Immunity passports" in the context of COVID-19: Scientific Brief, 24 April 2020. World Health Organization. Διαθέσιμο στο: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/331866> (Ανάκτηση: 13/05/2020).